

Povijest fizioterapije u Hrvatskoj
Marie-Luise Betlheim
- prva predsjednica Hrvatske
udruge fizioterapeuta

*History of physiotherapy in Croatia
Marie-Luise Betlheim - the first
president of the Croatian Association
of Physiotherapists*

Rosarija Habuš, bacc.physioth.

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper

Sažetak

Uvod: Organizirano djelovanje fizioterapeuta u Hrvatskoj započinje 25. studenog 1956. godine osnivanjem Društva fizio i radnih terapeuta Hrvatske. Prva predsjednica bila je Marie-Luise Betlheim.

Cilj: Cilj rada je utvrditi povijesne činjenice koje profesionalno djelovanje Marie-Luise Betlheim povezuju s fizioterapijom u Hrvatskoj.

Materijali i metode: Istražena je povijesna građa iz arhiva i privatnih zbirki koja se može neosporno povezati s radom Marie-Luise Betlheim.

Rezultati: Prikupljena građa pokazuje profesionalni put Marie-Luise Betlheim koja 1928. godine osniva Školu za medicinsku gimnastiku i ritmiku u Zagrebu. Od 1946. do 1973. godine radi kao glavna fizioterapeutkinja Ortopedske klinike Kliničkog bolničkog centra Zagreb. Usporedno radi i kao nastavnik – suradnik u Školi za fizikalnu medicinu i rendgen. Jedna je od osnivačica i prva predsjednica Društva fizio i radnih terapeuta Hrvatske (predsjednica u razdoblju 1956. – 1964.).

Zaključak: Uloga Marie-Luise Betlheim u profesionalnom razvoju fizioterapije je velika i neosporna. Jedna je od ključnih osoba u povijesti fizioterapije u Hrvatskoj.

Ključne riječi: Marie-Luise Betlheim, medicinska gimnastika, ritmika, povijest fizioterapije

Abstract

Introduction: The organized activities of physiotherapists in Croatia began on November 25, 1956, with the establishment of the Society of Physio and Occupational Therapists of Croatia. The first president was Marie-Luise Betlheim.

Aim: The aim of this study is to determine the historical facts that connect the professional activity of Marie-Luise Betlheim with physiotherapy in Croatia.

Materials and methods: Historical material from archives and private collections that can be undeniably linked to the work of Marie-Luise Betlheim was investigated.

Results: The collected material shows the professional path of Marie-Luise Betlheim, who in 1928 founded the School of Medical Gymnastics and Rhythmics in Zagreb. From 1946 to 1973, she worked as the chief physiotherapist of the Orthopedic clinics of University Hospital Centre Zagreb. At the same time, he works as a teacher - associate at the School of Physical Medicine and Radiography. She is one of the founders and the first president of the Society of Physio and Occupational Therapists of Croatia (president in the period 1956-1964).

Conclusion: The role of Marie-Luise Betlheim in the professional development of physiotherapy is great and undeniable. She is one of the key figures in the history

of physiotherapy in Croatia.

Key words: Marie-Luise Betlheim, medical gymnastics, rhythmics, history of physiotherapy

Uvod

Povijesni, medicinski i sociološki razvojni put fizioterapije u nas, kao relativno mlade medicinske discipline, u neposrednoj interakciji sa vanjskim utjecajima i primjerima, ponikao je iz višedimenzionalne težnje ka stručnom, strukovnom, profesionalnom i institucionalnom definiranju fizioterapeuta. Determinizam čimbenika i međusobna uvjetovanost proizašli su iz mnogostruke medicinske, zdravstvene, obrazovne i društvene potrebe u promicanju strukovnog prema profesionalnom definiranju fizioterapeuta. Organizacijski oblici udruživanja u tom povijesnom razvojnem procesu imali su presudan značaj u oblikovanju fizioterapeutske profesije u Republici Hrvatskoj.

Pri tom, vrijedna su pionirska nastojanja doajena struke, no svakako se izdvaja doprinos Marie-Luise Betlheim prve predsjednice Hrvatske udruge fizioterapeuta Hrvatske.¹⁻⁵ Posebice se ističe njena uloga u osnivanju tada Društva fizio i radnih terapeuta Republike Hrvatske, institucionalizaciji i uspostavljanju temeljnih načela fizioterapeutske struke, obrazovanju i uvođenju novih fizioterapijskih tehnika.

Cilj rada je istražiti je djelovanje Marie-Luise Betlheim i njen utjecaj na razvoj fizioterapije kao profesije.

Materijali i metode

Istražena je povijesna građa iz arhiva i privatnih zbirki, gdje su izdvojeni dokumenti i foto građa povezana s djelovanjem Marie-Luise Betlheim.

Rezultati

Iz osobne arhive Marie-Luise i Routh Betlheim izdvojeni su dokumenti i slike vezani za njeno profesionalno djelovanje. Svi materijali objavljeni su uz dozvolu Muzeja suvremene umjetnosti iz Zagreba.

Dio dokumenata prikupljeno je iz arhiva Zdravstvenog učilišta u Zagrebu uz dopuštenje.

Dio fotodokumentacije dolazi iz zbirke autorice.

Rasprava

Marie-Luise Betlheim, rođ. Morgenroth (1904. – 1994.) rođena je u Wormsu na Rajni, i kao kći časnika djetinjstvo provodi u stalnoj selidbi. Nakon pogibije oca zajedno s majkom odlazi u Weimar u kojem boravi između 1917. i 1923. gdje pohađa glazbenu školu (Slika 1.).

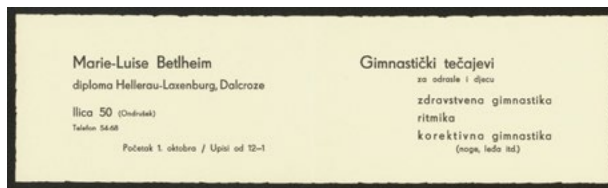

Slika 1. Marie-Luise Morgenroth u svojoj sobi, Laxenburg, 1926., izvor: Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb uz dopuštenje

Značajno je i njeno kretanje u krugu studenata Bauhauusa, što će, uz bogato obrazovanje, odrediti i njen europski svjetonazor. Za Bauhaus weimarsko razdoblje je prijelomno; konstruktivističke, geometrijske tendence izmjenjuju sa početnim ekspresionističkim, a one će u mnogome utjecati na europsku kulturu i umjetnost. Nezaobilazan je tu doprinos Waltera Gropiusa, jednog od osnivača Bauhauusa, zatim Farkasa Molnara, jednog od tada vodećih mađarskih arhitekata, Paula Kleea, Kurta Schwittersa, Hinnerka i posebno Lou Scheper s kojima je Marie-Luise Betlheim prijateljerala, samo su neka od imena koja će je i životno obilježiti (sa Lou Scheper će Marie-Luise Betlheim voditi toplu pismenu i slikovnu prepisku do kraja života). Poslije Weimara studira u Hellerauu pokraj Dresdena, zatim u Laxenburgu u blizini Beča te 1927. godine diplomira na Visokoj školi za ritmiku i glazbu u Berlinu.⁶ Za vrijeme studija davala je satove ritmike, te na sugestiju Vere Gavelle, koja je bila kod nje na poduci, 1927. godine dolazi u Zagreb i u llici 50 osniva školu za zdravstvenu gimnastiku i ritmiku (Slika 2. i 3.).^{1,6}

Slika 2. Gimnastička figura Marie-Luise Betlheim, 1931. Rab, izvor: Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb uz dopuštenje

Slika 3. Posjetnica Marie-Luise Betlheim, Gimnastički tečajevi u Školi za zdravstvenu gimnastiku i ritmiku, izvor: Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb uz dopuštenje.

Krajem 1930. udaje se za dr. Stjepana Betlheima, psihijatra i psihoanalitičara (Slika 4.). U Drugom svjetskom ratu, zbog suprugovog židovskog porijekla, prisiljena je zajedno sa obitelji napustiti Zagreb. Nakon završetka rata vraća se, te od 1946. do 1973. godine radi kao glavni fizioterapeut u Ortopedskoj klinici KBC Zagreb, gdje uvodi kineziterapiju i muzikoterapiju (1).

Slika 4. Marie-Luise Betlheim, 1936. Berlin, izvor: Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb uz dopuštenje.

Uz klinički rad provodi i nastavnu djelatnost na Srednjoj školi za fizioterapeute kroz predmete: Estetska i zdravstvena gimnastika (Slika 5.). Uspostavlja kontakte sa značajnim njemačkim i austrijskim rehabilitacijskim centrima i kao stipendist 1951. godine odlazi u Pariz na edukaciju.¹ Iskustvo boravka i brojni kontakti s inozemstvom koristi u kliničkom radu, kasnije i u aktivnostima Društva fizio i radnih terapeuta Hrvatske u kojem postaje prvom predsjednicom, od osnivanja 1956. do 1964. godine.

1947. – 1963.
Škola za fizikalnu medicinu i röntgen

Nastavno osoblje – stalno zaposleni			
Red. br.	Prezime i ime	Zvanje	Nastavni predmet
1.	Biljan, Antun	industrijski tehničar	stručni predmet
2.	Friedl, Emil	industrijski tehničar	stručni predmet
3.	Halavanja, Stanka	nast. tjelesnoga odgoja	stručni predmet
4.	Jelačić, Ivana	ing. elektrotehnike	tjelesni odgoj
5.	Kršinić, Milla	prof.	osnove elektronike
6.	Pauletić, Valerija	dr. med.	stručni predmet
7.	Tišlar, Ivica	med. tehničar	anatomija, fiz. medicina
8.	Žižić, Antun	prof. kemije i biologije	stručni predmet kemija, biologija

Nastavno osoblje – vanjski suradnici			
Red. br.	Prezime i ime	Zvanje	Nastavni predmet
1.	Balić, Milan	nast. ruskoga jezika	ruski jezik
2.	Banda, Danica	prof. fizike i kemije	fizika, kemija
3.	Baraba, Ivan	prof. povijesti	radnički pokret i socijalizam
4.	Barbić, Marija	viši fizio-terapeut	kinezologija i vježbe
5.	Bertok, Zdenka	dr. med.	anatomija
6.	Betlheim, Marija	fizioterapeut	estetska gimnastika
7.	Beuk, Ruža	prof. hrvatskoga jezika	hrvatski jezik
8.	Božić, Božica	prof. pedagogije	pedagogija
9.	Bodlović, Ivo	nast. matematike i fizike	matematika, fizika
10.	Brikić		direktor škole
11.	Budak, Josip	dr. med.	njezga bolesnika
12.	Bunjevac, Milica	med. sestra	latinski jezik
13.	Burić, Ivan	prof.	zamj. direktora

Slika 5. Dio popisa suradnika Škole za fizikalnu medicinu i röntgen u Zagrebu, zatim Školskog centra za stručno obrazovanje zdravstvenih tehničara, gdje je Marie-Luise Betlheim kao vanjski suradnik vodila predmet Estetska gimnastika u razdoblju 1948.-1968., izvor: Zdravstveno učilište – Spomen zbornik. Cesarec I, Bekavac Basić I, Zorko T. (ur.). Zagreb: Zdravstveno učilište. 2008., uz dopuštenje.

Ideja i uloga Marie-Luise Betlheim o udruživanju fizioterapeuta u Republici Hrvatskoj, nesumljivo je, u cijelom spektru interesa i djelovanja, povijesna i vrlo značajna u razvoju, definiranju i institucionalizaciji fizioterapeutske profesije, a koja je ne napušta i u poodmakloj dobi. Slijedom društvenih zbivanja i potreba, u Danskoj se 1951. godine osniva Svjetska konfederacija za fizikalnu terapiju (World Confederation for Physical Therapy, WCPT)⁵, a samo pet godina kasnije, 25. studenog 1956. u Hrvatskoj se osniva Društvo fizio i radnih terapeuta koje djeluje kao sastavnica Saveza fizio i radnih terapeuta Jugoslavije. Tendence i ideje koje su predvodile udruživanju bile su boljitak bolesnika, njihova predobrana i liječenje, dobro obrazovan kadar i institucionalizacija fizioterapeuta.² Bio je to, zasigurno, najvrjedniji korak prema sveobuhvatnom etabriranju fizioterapije u našoj zemlji. Primjeri i iskustva iz europskih zemalja, te mnogobrojni vanjski kontakti, posebice sa njemačkim i austrijskim rehabilitacijskim centrima predstavljali su izazov za Marie-Luise Betlheim u p zatim očecima udruživanja u našoj zemlji. Pri tom, nezaobilazna je međusobna suradnja i djelovanje doc. dr. Marije Majkić, mr.sc. Vere Vitulić, Vjere Juvan i Marije Blašković, uz istodobnu podršku skupine liječnika iz područja rehabilitacije; prof. dr. Božidara Špišića, dr. Joze Budaka, prim. dr. Drage Čopa, prof. dr. Veljka Mandića.²

Pred tek osnovanu udrugu koja u početku broji svega 50 članova, većinom priučenog kadra, postavljaju se zahtjevi za adekvatnim obrazovanjem, organizacijom

službe i afirmacijom struke. Mehanizam ustrojstva bio je centralistički, dok su odluke i smjernice bile isključivo vertikalno postavljene. Statutarno se definiraju ciljevi, svrha i pravni položaj, te se time zakonski osigurava učinkovitost i javnost Društva. Sjedišta su bila pri kliničkim bolnicama, no obzirom na postavljene ciljeve, i u ono vrijeme oskudne komunikacije, po uzoru na savezno udruženje, šestdesetih godina prošlog stoljeća formiraju se regionalne podružnice u bolničkim središtima u kojima je najveća koncentracija fizioterapeuta.

Kasnije, sedamdesetih godina prošlog stoljeća Društvo mijenja ime u Udruženje fizio i radnih terapeuta Hrvatske, a prema preporukama WCPT, čijem članstvu se težilo, 1993. mijenja naziv u Hrvatsku udrugu fizioterapeuta^{3,5} i naposljetku, početkom 21.stoljeća prelazi u komorni sustav.

Za vrijeme predsjedanja u novonastalom Udruženju, jedno od prvih zadataka Marie-Luise Betlheim i suradnika, bila je afirmacija, definiranje i etabriranje struke. Stoga, intenzivnim aktivnostima Udruženja u ranim šestdesetim godinama prošlog stoljeća, po prvi puta fizioterapeut se spominje kao „samostalni zdravstveni djelatnik sa širokim djelokrugom rada, od prevencije, kurative do patronaže, a čiji je sadržaj primjena svrsishodne tehnike“ (4). Povijesni razvoj čovjeka bilježi cijeli niz simboličkih oblika koji su izražavali interesne sfere djelovanja. Stoga je i simbol fizioterapeuta imao zadaću da kroz vizualnu i asocijativnu komponentu reprezentativno predstavi ideje i stremljenja struke. Osmišljen samo nekoliko godina poslije osnutka Udruženja fizio i radnih terapeuta Hrvatske sadržavao je nekoliko ključnih elemenata : „štaka-rehabilitacija, zmija-medicina, sunce-prirodno liječenje, vježbač u pokretu s protezom i visoko uzdignutom glavom – simbol usmjerenih stremljenja, a to je prosperitet današnje rehabilitacije“.⁴ Kasnih šestdesetih godina, simboli se reduciraju; ostaje štaka i zmija u središtu trokutastog oblikovnog amblema (Slika 6.). Zanimljiva je činjenica da je svaki maturant Srednje škole za fizioterapeute, prilikom uspješno položene mature dobio fizioterapeutski amblem koji je predstavljao dio radne odjeće, te se koristio kao obavezan dodatak uniformi fizioterapeuta.

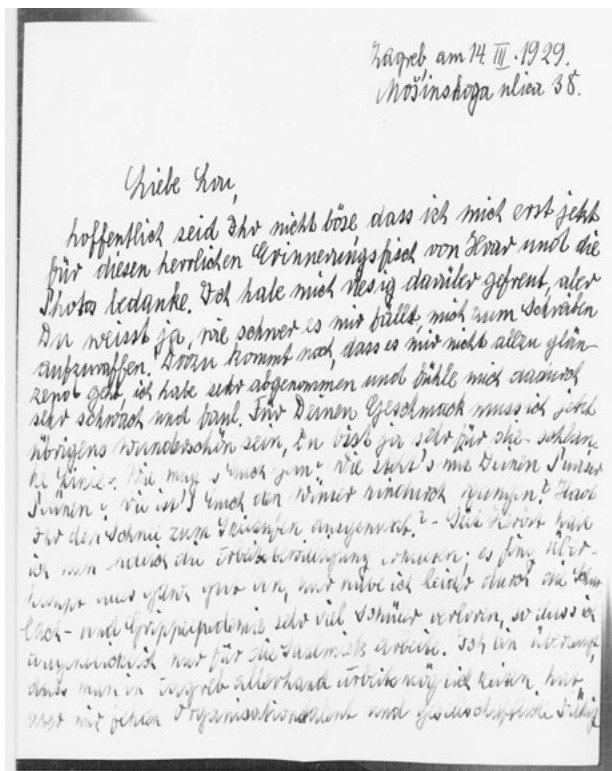
Slika 6. Simbolički znak fizioterapeuta

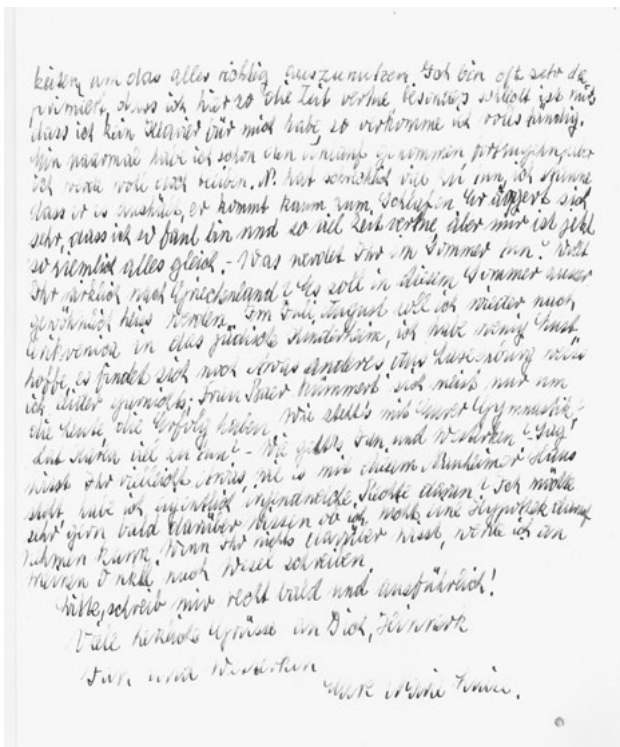
Već u počecima rada Udruženja Marie-Luise Betlheim i suradnici, otvorili su prostor ne samo kvantitativnom okupljanju fizioterapeuta, već i stručnom, edukativnom, obrazovnom i strukovnom napretku; prema kategorizaciji fizioterapeuta, utjecaju na Zakonom propisane uvjete rada, radnoj i zaštitnoj odjeći, tmskom pristupu u liječenju i rehabilitaciji.³

Unatoč u nas mnogim termo-mineralnim izvorima koji se od antičkog doba koriste u zdravstvene svrhe, početci fizioterapije na našim prostorima vezani su uz razvoj ortopedije, te medicinske i socijalne rehabilitacije. Zastupljeni su tada samo pojedini segmenti fizikalne terapije koje provodi priučeni zdravstveni i ostali kadar većinom u bolničkim prostorima. Posljedice Drugog svjetskog rata, nagla industrijalizacija, ekonomska kriza, pojava specifičnih bolesti, oblikovali su medicinske, zdravstvene, društvene i obrazovne potrebe. Razina obrazovanja u već osnovanoj Srednjoj školi za fizikalnu terapiju i rentgen u Republici Hrvatskoj tada fizikalnih tehničara, bilo je nedostatno. Većina fizikalnih tehničara potražiti će više obrazovanje u susjednoj Sloveniji, obzirom da u Hrvatskoj još nije oformljena viša razina obrazovanja, no tek kasnije, 1966. godine osnovana je Viša škola za medicinske sestre i zdravstvene tehničare u Zagrebu. Rezultat je to cijelog tima entuzijasta; doc. dr. Marije Majkić, mr.sc. Vere Vitulić i Marie-Luise Betlheim.

Edukacija fizioterapeuta u početku bila je zasnovana na dva uporišta; medicinskim znanostima i kineziologiji i praktičnim vještinama u fizioterapiji. Kao glavni fizioterapeut u Ortopedskoj klinici KBC Zagreb (od 1946. do 1973.) Marie-Luise Betlheim u kliničkom radu uvodi kineziterapiju i muzikoterapiju. Istodobno provodi i nastavnu djelatnost predmetno Estetsku i zdravstvenu gimnastiku. Bogato obrazovanje prenosi na mlađe generacije kroz kreativnost, organizaciju i metodiku tjelesnih vježbi u promicanju zdravlja i liječenju, posebno u stvaranju praktičnih vještina. Baza i vodilja u nastavnom i kliničkom radu je glazba, posebice klavir, koji je za nju više od instrumenta.

Još kao studentica 1925. godine Marie-Luise Betlheim održava satove slušnih vježbi i ritmičke gimnastike i nalazi neraskidiv spoj glazbe i pokreta. Iz prepiske sa Lou Scheper vidljiv je njezin osjećaj odgovornosti i propitivanja, silnog osjećaja ispunjenosti, našavši glasovir u maloj sobi internata u Laxenburgu kako bi mogla pripremati ispite i satove poduke. No, dolaskom u Zagreb gdje osniva školu za zdravstvenu gimnastiku i ritmiku u Ilici 50, piše; „Od jeseni (1928. godine) konačno imam radnu dozvolu. Počelo je prilično dobro, ali sam, nažalost, zbog epidemije šarlaha i gripe izgubila dosta učenika tako da trenutno radim tek za najam dvorane. Uvjerena sam da u Zagrebu ima puno prilika za rad, no sad sam potištena jer nemam klavir. Isprva mi je bilo teško, ali na kraju uvijek sve bude dobro“ (Slika 7).⁷

Slika 7. Pismo Marie-Luise Betlheim prijateljici, izvor: Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb uz dopuštenje.

Slika 8. Marie-Luise Betlheim (lijevo) na Ortopedskoj klinici Kliničkog bolničkog centra Zagreb, Šalata 1971. godine, izvor: zbirka Ruth Betlheim, uz dopuštenje

Na Klinici za ortopediju KBC Zagreb gdje postaje glavnim fizioterapeutom od 1946. do 1973. godine, (slika 8.) prema preporukama Marie-Luise Betlheim nabavljen je klavir kako bi se mogla što sadržajnije ostvariti u kliničkom, a poslije i u nastavnom radu. Satovi nastave uključivali su predanost, posvećenost i inspiraciju sviranju klavira i istodobno ritmičkim vježbama. Kroz slušne vježbe i ritmiku Marie-Luise Betlheim razvija metodu: upoznavanja vlastitog tijela, razvijanja sposobnosti pravilnog korištenja mišića, aktivnog korištenja pokreta, učenje pravilnog držanja i disanja, pravilnog hoda i kretanja, razvijanju osjećaja za ritam

važnog u samostalnom i pravilnom izvođenju određenih dionica trajanja u kretanju, te na kraju kreativnosti i kulturi tijela.

Izuzetnom discipliniranosti, osobnošću, ustrajnošću i nadasve kreativnošću Marie-Luise Betlheim zadužila je mnoge generacije fizioterapeuta. Definiramo li rehabilitaciju kao ponovnu uspostavu zdravlja i ljudskog dostojanstva, onda tek možemo spoznati rad i životno opredjeljenje koje je nesebično prenosila mnogim naraštajima.

Kad su 2015. godine u sklopu izložbe „Bauhaus – umrežavanje ideja i prakse“ u Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu izložena sačuvana djela bauhausovaca u vlasništvu Marie-Luise Betlheim s kojima je prijateljevala, ali i mapa s dvadeset i dva ilustrirana pisma (1922. – 1936.) Lou Scheper „Souvenir“ kao dio zbirke, otkrila se još jedna do tada nepoznata dimenzija samozatajne Marie-Luise Betlheim. U predgovoru knjige „Bauhaus osobno“ Ž. Koščević⁶ nakon nekoliko susreta i razgovora sa Marie-Luise Betlheim i predočenju zbirke umjetnina iz weimarskog razdoblja Bauhauusa, postavlja pitanje: „Je li moguće da nitko do sada nije obratio pažnju na ovo izuzetno kulturno blago?“ Zbirka je bila pohranjena među davnim i osobnim uspomjenama, i pravo je čudo što je kroz decenije, sačuvana. Interesantan je podatak da u doba kad je obitelj Betlheim bila primorana 1941. godine napustiti Zagreb, dio imovine pohranjen je u prostoru Škole za ritmiku i zdravstvenu gimnastiku, a po povratku u Zagreb 1945. našla se djelomično sačuvana zbirka sa ostalim weimarskim uspomjenama. Uz neke manje izuzetke umjetnički materijal vrlo dobro je sačuvan, objelodanjen i prezentiran na najbolji način. Ilustrirana pisma bauhausovke Lou Scheper za Marie-Luise Betlheim od 1922. – 1936., uglavnom u tušu i akvarelu, sadržana u grafičkoj mapi „Souvenir“ promovirana su tijekom izložbe. U uvodnom tekstu Marcel Bačić piše: „Pisma, odaslana više s Kleeova nego Gropiusova Bauhauusa, veselo se smješaju našim konstruktivističkim predrasudama. I opominju sve one koji žele odvajati sadržaj od forme. Nemojmo tim čistim listovima dodavati treću dimenziju. Neka ih čuvaju korice s dva imena“.⁸

Po posjeti izložbi autorica ovog teksta 9. lipnja 2015. upućuje zahvalu kćerki Marie-Luise Betlheim:

„Draga Ruth,

Ponajprije bih se zahvalila na pozivu u predstavljanju „Souvenira“... Dojmove sam ponijela, a kasnije i listajući, čitajući, istražujući, tražeći, pa iznova čitajući, listajući... ali i od posjeta izložbi, dovele su me do punine. Da, ispunjena sam, silno.

Čovjeka se može poznavati onoliko koliko se dozvoli i tako je dimenzija (oprostite, u ovom slučaju, nije ograničenje), kojom sam poznavala Marie-Luise Betlheim, moju profesoricu, učiteljicu, kasnije suradnicu, produbila sadržaj. Onaj životni. Hvala.“

Zaključak

Uvidom u građu vezanu uz djelovanje Marie-Luise Betlheim nameće se zaključak da je odigrala iznimno značajnu ulogu u profesionalnom stasanju fizioterapije u Hrvatskoj. Na najbolji način pridonijela je definiranju fizioterapije kao vještine, kao umjetnosti ali i kao znanosti. Jedna je od ključnih osoba u povijesti fizioterapije u Hrvatskoj.

Novčana potpora: Nema

Sukob interesa: Nema

Literatura

1. Habuš R. In memoriam: Marie-Luise Betlheim. Fizikalna i rehabilitacijska medicina. 1995; 1-2:35-36.
2. Habuš R, Čačić – Ruven M. Udruženje fizioterapeuta Hrvatske. Fizioterapija. 1997; 1:3-4.
3. Habuš R. HUF od osnutka do danas. Fizioterapija. 2001; 5:3.
4. Habuš R, Čačić R. Institut za rehabilitaciju invalida 1962. Fizioterapija. 1997;1: 17-20.
5. Schuster S, Miklič A, Jurinić A. Istraživanje povijesnog razvoja strukovnog udruženja fizioterapeuta u Hrvatskoj. Zbornik radova i sažetaka Međunarodnog kongresa fizioterapeuta. Zagreb: HZF. 2014: 21-27.
6. Koščević Ž. Uvod. U: Mattioni V. Bauhaus osobno: Zbirka Marie-Luise Betlheim. Weimar – Zagreb. Zagreb: UPI-2M PLUS; 2015:7-13.
7. Zdravstveno učilište – Spomen zbornik. Cesarec I, Bekavac Basić I, Zorko T. (ur.). Zagreb: Zdravstveno učilište. 2008.
8. Souvenir, Ilustrirana pisma, Bauhausovka Lou Scheper za Marie-Louise Betlheim. Weimar, Dessau, Berlin, 1922. – 1936. Zagreb: UPI –2M PLUS; 2015:3.

Primljen rad: 25.02.2023.

Prihvaćen rad: 14.04.2023.

Adresa za korespondenciju: ajurinic@gmail.com